

ՄՈՌԱՅՎԱԾ ԱՆՈՒՆ. ՆԿԱՐԻՉ ԵՎ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ (ԽԱՉՏԱՏՈՒՐ) ՀՈՒՍԻԿՅԱՆՑ (1840-1910)¹

ԱՂԱՍՅԱՆ Ա. Վ.

Վերջերս *Դոնի Ռոստովում լույս տեսավ տեղի Կերպարվեստի մարզային թանգարանի ավագ գիտաշխատող, արվեստաբան Վալերի Ռյազանովի «От первого приюта до наших дней. Из истории изобразительного искусства Нахичевани-на-Дону» (Ростов-на-Дону, изд-во ООО «Ковчег», 2011, 156 с.) վերտառությամբ աշխատությունը, որը հեղինակի երկարամյա պրպտումների արդյունքն է: Ինչպես նշված է գրքի ծանոթության մեջ՝ «Սա Դոնի հայերի ինքնատիպ մշակութային ժառանգության ուսումնասիրման և ամբողջացման առաջին փորձն է: Հեղինակի նախընտրած՝ արվեստաբանական կադապարներից ազատ շարադրման եղանակը նրան թույլ է տվել Դոնի՝ ծագումով հայ նկարիչների մասին պատմությունների, նրանց արվեստի վերլուծության հետ մեկտեղ կատարել նաև պատմական անդրադարձներ, անձնական գնահատական տալ այս կամ այն իրադարձությանը: Դա ոչ միայն լրացուցիչ ջերմություն է հաղորդել գրքին, այլև այն առավել մատչելի դարձրել ընթերցողների լայն շրջանների համար: Վ. Ռյազանովի գիրքն առիթ է տալիս մտորելու այն մասին, թե ինչպես է Դոնում հայերի տևական..., բացառապես համերաշխ ու բարեկետ կեցությունը հարքստացրել երկու ժողովուրդների՝ ռուսների և հայերի մշակույթը»:*

Գրքում ներկայացված են 1779-ից՝ Դոնի ափերին հայկական գաղթօջախի գոյացման պահից ցայսօր, Նոր Նախիջևանում և Դոնի Ռոստովում ապրած և ապրող, հայկական այդ միջավայրի հետ սերտորեն կապված կամ երբևէ առնչակցված հայազգի տասնյակ՝ բոլորին հայտնի, ինչպես նաև անծանոթ ու տակավին անհայտ, մոռացված նկարիչների և քանդակագործների ստեղծագործական ամփոփ դիմանկարները: Մեր ուշադրությունը հատկապես գրավեց Նոր Նախիջևանում ծնված և այնտեղ էլ մահացած, երկար տարիներ Սանկտ Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում ուսանած նկարիչ ու ճարտարապետ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանցին նվիրված

¹ Գրականության մեջ Քրիստափոր (Խաչատուր) Հուսիկյանցի անուն-ազգանունը հանդիպում է ռուսերեն և հայերեն հետևյալ գրաձևերով՝ Гусиков Христофор, Гусикянц Христофор (Хачадур), Гусикьянц Христофор (Хачатур), Հուսիկյանց Քրիստափոր, Հուսիկյան Քրիստափոր, Գուսիկյան Քրիստափոր, Գուսիկով Քրիստափոր, Հուսիկյանց Խաչատուր, Գուսիկյան Խաչատուր, Գուսիկյան Խաչատուր: Դատելով Քրիստափոր Հուսիկյանցի կենսագրությունից՝ նա ազգակցական կապ չի ունեցել ռուսական Արմավիրից սերող գրականագետ Կարապետ Գուսիկյանի, լեզվաբան Հովսեփ Գուսիկյանի կամ ռուսագիր բանաստեղծ Ալեքսանդր Գուսիկովի հետ:

կենսագրական համառոտ ակնարկը²: Հատկապես գրավեց այն պատճառով, որ ժամանակին, աշխատելով արխիվներում և թերթերով հին մամուլի էջերը, մենք բավական հետաքրքիր կենսագրական տվյալներ ենք քաղել այդ արվեստագետի վերաբերյալ և մասամբ դրանք օգտագործել XIX-XX դարերի հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիներին վերաբերող մեր աշխատության մեջ³: Մեզ զարմացրել է, որ դեռևս XIX դարի կեսերին Ռուսաստանի գեղարվեստական բարձրագույն միակ կրթարանում ուսանած հայազգի սակավաթիվ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ք. Հուսիկյանցի անունը բացակայում է հայերենով երբևէ հրատարակված հանրագիտարաններում և կենսագրական բառարաններում, իսկ նրա արվեստը գոնե մի քանի տողով չի լուսաբանվել ոչ միայն նոր շրջանի հայ կերպարվեստի և ճարտարապետության ընդհանուր պատմությունը շարադրող գրքերում, այլև XIX դարում Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում սովորած հայ արվեստագետներին ներկայացնող աշխատություններում⁴:

Քրիստափոր Հուսիկյանցի
լուսանկարը, 1896

Եթե չհաշվենք Ք. Հուսիկյանցի կենդանության օրոք և հետագայում Պետերբուրգում՝ Ֆեոդոր Բուլգակովի և Նիկոլայ Կոնդակովի, իսկ Լայպցիգում՝ Ուլրիխ Թիմեի և Ֆելիքս Բեքերի հրատարակած, ինչպես նաև խորհրդային տարիներին Մոսկվայում լույս տեսած՝ ԽՍՀՄ ժողովուրդների նկարիչներին և քանդակագործներին նվիրված հանրագիտարաններում, կենսամատենագիտական բառարաններում ու տեղեկատուներում հայ արվեստագետին վերաբերող սուղ տվյալները⁵, որոնք չեն ճշտում նույնիսկ նրա ծննդյան և մահվան տարեթվերը, ապա Վ. Ռյազանովի գրքում

² Տե՛ս **Валерий Рязанов.** *От первого приюта до наших дней. Из истории изобразительного искусства Нахичевани-на-Дону, Ростов-на-Дону, 2011, с. 18-21.*

³ **Աղայան Ա.,** *Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Ե., 2009, էջ 255:*

⁴ Տե՛ս **Մինաս Սարգսյան,** *Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիան և հայ նկարիչները, Ե., 1979:*

⁵ Տե՛ս **Булгаков Ф. И.** *Наши художники (живописцы, скульпторы, мозаичисты, гравёры и медальеры) на академических выставках последнего 25-летия, том второй, СПб., 1890, с. 286; Юбилейный справочник императорской Академии художеств: 1764-1914. Сост. С. Н. Кондаков. Часть вторая – Список русских художников, Петроград, 1914, с. 56; Allgemeines Lexikon der bildenden Kynstler von der Antike bis zur Gegenwart. Herausgegeben von Ulrich Thieme und Felix Becker. Bd. 15, Leipzig, 1922, S. 351; Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь. Том третий (Георгие-Елагин), М., 1976, с. 251.*

գետեղված կենսագրական ակնարկը Քրիստափոր Հուսիկյանցի կյանքի և ստեղծագործության մասին քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում տվող առաջին փորձն է: Ռուս արվեստաբանի ուսումնասիրության շնորհիվ պարզվել է, որ Նոր Նախիջևանում 1841-ին (մեր տվյալներով՝ 1840-ին – Ա. Ա.)⁶ ծնված Ք. Հուսիկյանցը, ավարտելով Մոսկվայի արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի վարժարանը, ինստիտուտի խնամատար Խաչատուր Լազարյանի խնդրագրով՝ որպես « բարեկիրթ և աշխատասեր պատանի», ընդունվել է Պետերբուրգի գեղարվեստի կայսերական ակադեմիա, որտեղ սովորել է 27 տարի՝ ընդմիջումներով: Ապրուստի համար դրամ վաստակելու նպատակով (հենց դրանով են բացատրվում նրա ակադեմիական հաճախակի արձակուրդներն ու տարկետումները) նա պարբերաբար ստանձնել է Փոթի քաղաքի ճարտարապետի պարտականությունները⁸:

Ակադեմիայում մտերմացել է Իլյա Ռեպինի հետ⁹: 1867-ին (իսկ ավելի ստույգ՝ 1867-ի փետրվարի 13-ին – Ա. Ա.) Ռեպինը Գեղարվեստի ակադեմիայի սաների ընկերական երեկույթներից մեկի ժամանակ ստեղծել է Հուսիկյանցի գրաֆիկական դիմանկարը: Ութսուն տարի անց՝ 1947-ին, երբ այդ գծանկարը դեռ գտնվում էր արտասահմանյան մասնավոր հավաքածուներից մեկում, արվեստաբան Ալեքսանդր Զամոշկինը «Իլյա Ռեպինի չիրատարակված գծանկարներն ու նախանկարները» վերտառությամբ հոդվածում նշել է, որ

⁶ Վալերի Ռյազանովի գրքում բերված չէ Քրիստափոր Հուսիկյանցի մահվան տարեթիվը: Վերջինս մահացել է 1910-ին (տե՛ս Реестр профессиональных художников Российской империи, СССР, “русского зарубежья”, Российской Федерации и республик бывшего Советского Союза (XVIII-XXI вв.) на сайте Профессионального союза художников России / <http://painters.artunion.ru>: Гусиков (Гусикьянц) Христофор (Хачатур) Кириллович /1840-1910/):

⁷ Որպես «ազատ ունկնդիր» կամ «ազատ այցելու»՝ նա սովորել է Գեղարվեստի ակադեմիայի ճարտարապետության (1859-1868 թթ.), ապա գեղանկարչության (1866-1886 թթ., այլ տվյալներով՝ 1873-1886 թթ.) բաժիններում (տե՛ս Юбилейный справочник императорской Академии художеств: 1764-1914. Сост. С. Н. Кондаков. Часть вторая – Список русских художников, с. 56; Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, с. 251):

⁸ Այսուհանդերձ, Քրիստափոր Հուսիկյանցի ազգանունը բացակայում է Էդմոնդ Տիգրանյանի «Հայ ճարտարապետների գործունեությունը Անդրկովկասում. XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ» (Ե., 2003) հիմնարար աշխատության մեջ:

⁹ Համացանցային կայքերից մեկում տեղակայված՝ ֆիլոքարտիստ (բացիկներ հավաքող) Անդրեյ Դյաչենկոյի հոդվածներից մեկում սխալմամբ նշված է, թե Ք. Հուսիկյանցն իբր եղել է Ռեպինի ,առավել սիրված աշակերտներից մեկը (տե՛ս Андрей Дьяченко. Открытки рассказывают о Репине / <http://my.mail.ru/community/otkritka>): Դա չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Իլյա Ռեպինը տարիքով փոքր էր Հուսիկյանցից, Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիա է ընդունվել նրանից հինգ տարի հետո՝ միայն 1864-ին, և այնտեղ դասավանդել սկսած 1894-ից, երբ Հուսիկյանցն արդեն ավարտել էր ուսումն ու մեկնել Նոր Նախիջևան:

«Գուսիկովի (Հուսիկյանցի – Ա. Ա.) արտաքինը հետագայում Ռեպինի համար նյութ ծառայեց «Պրոպագանդիստի ձերբակալումը» (1880-1892, Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահ) կտավում հեղափոխականի կերպարն ստեղծելու համար»¹⁰։ 1980-ականներին Հուսիկյանցի այս դիմանկարը, ի թիվս Բյա Ռեպինի գրաֆիկական մի շարք այլ աշխատանքների, գնել է Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահը¹¹։

1886 թ. հունվարի 28-ին Գեղարվեստի կայսերական ակադեմիայի խորհրդի կողմից ոչ դասային նկարչի կոչում ստանալուց հետո Հուսիկյանցը մանկավարժական գործունեության է անցել Նոր Նախիջևանում¹²։

Անդրադառնալով Հուսիկյանցի ստեղծագործական ժառանգությանը՝ նրա ճարտարապետական նախագծերին ու նկարչական աշխատանքներին՝ Վալերի Ռյազանովը կանգ է առնում Լև Տոլստոյի պատմվածքներից մեկի («Աստված տեսնում է ճշմարտությունը, բայց սպասում է») ձեռագիր տողերի սովերազման եղանակով կատարված՝ ռուս հանճարեղ գրողին պատկերող դիմանկարի վրա, որը վերջինս իր ծննդյան 80-ամյակի առիթով նվեր էր ստացել Հուսիկյանցից¹³։ Նշվում է նաև Դոնի Ռոստովի երկրամասային թանգարա-

¹⁰ Валерий Рязанов. նշվ. աշխ., էջ 19։

¹¹ Ռեպինի այս դիմանկարից շուրջ չորս տասնամյակ անց՝ 1908-ին, Ք. Հուսիկյանցի կերպարին է անդրադարձել նաև հայ տաղանդավոր գեղանկարիչ, Նոր Նախիջևանում և Դոնի Ռոստովում երկար տարիներ ապրած և ստեղծագործած Ստեփան Աղաջանյանը։ Ներկայումս Հուսիկյանցին պատկերող միջին չափսերի այդ յուղանկարը Հայաստանի ազգային պատկերասրահում է։

¹² Իրականում Ք. Հուսիկյանցը մանկավարժական գործունեության է անցել դրանից միայն հինգ տարի անց՝ 1891-ին, երբ վկայագիր է ձեռք բերել և միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում դասավանդելու իրավունք ստացել (տե՛ս Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, с. 251)։ Աշխատել է Նոր Նախիջևանի թեմական և իգական՝ օրիորդաց դպրոցներում՝ որպես նկարչության և գեղագրության ուսուցիչ (տե՛ս Ստեփանյան Գ., Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծության հարյուրամյա կյանքը /Հայկական ՄՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր։ Հասարակական գիտություններ, Ե., 1954, N 11, էջ 64, Аркадий Айрумян, Любовь Волошинова. Городской архитектор Нахичевани-на-Дону Николай Никитич Дурбах / Альманах “Донской современник”, Ростов-на-Дону, 1999. Электронная версия / http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m19/2/art.aspx?art_id=368, Кузьмин А. И. Лев Толстой и русские художники / Литература и живопись. Сборник статей, Л., 1982, с. 177)։

¹³ Մլովակ գրող, թարգմանիչ ու հասարակական գործիչ, 1904-1910 թթ. Լև Տոլստոյի անձնական բժիշկ Դուշան Մակովիցկու, Լև Տոլստոյի մոտ. 1904-1910 հայտնի գրառումների չորսհատորանոց հրատարակության, ինչպես նաև դրան առանձին գրքով հավելված ընդարձակ Տեղեկատուի էջերում, որտեղ հիշատակվում է Ք. Հուսիկյանցի այդ «ձեռագիր դիմանկարը», հայ արվեստագետը թյուրիմացաբար ներկայացված է իբրև «վրացի նկարիչ» (տե՛ս У Толстого: 1904-1910. “Яснополянские записки” Д. П. Маковицкого. Книга третья: 1908-1909, январь-июнь. Литературное наследство, т. 90, М., 1979, с. 178, 478; У Толстого: 1904-1910. “Яснополянские записки” Д. П. Маковицкого. Указатели к книгам 1-4. Литературное наследство, т. 90, М., 1981, с. 53)։ Դժբախտաբար, բազմաթիվ լուսանկարներով համալրված այդ հատորներից ոչ մեկում չգտանք Հուսիկյանցի հեղինակած դիմանկարի վերատպությունը։

նում գտնվող՝ Ռաֆայել Պատկանյանի դիմանկարը (1906), որը նույնպես լուծված է վերջինիս «Երևան» ձեռագրի առանձին հատվածները գրիչով շեշտելու և այդպիսով գրողի կերպարը տողերի տակից «երևակելու» ինքնատիպ հնարքով: Դրանցից բացի, Վ. Ռյազանովը թվարկում է Հուսիկյանցի՝ վիմագրության տեխնիկայով կատարված՝ Իվան Տուրգենևի, Ֆեոդոր Դոստոևսկու և Տարաս Շևչենկոյի դիմանկարները¹⁴, ինչպես նաև Էրմիտաժի ֆոնդերում պահվող «Ինտերիեր» (1870) ջրանկարը: Խոսելով հայ արվեստագետի ճարտարապետական աշխատանքների մասին՝ Վ. Ռյազանովը գրում է. «Պահպանվել է նաև հյուրանոցային նրա նախագիծը՝ համարներով, խանութներով և սրճարաններով-եռահարկ մի շինություն՝ արտաքին մասերի դեկորատիվ ներդաշնակ ձևերով, որտեղ կիսաշրջան պատուհանների լուծումների մեջ նկատելի են հայկական ճարտարապետության ավանդական տարրերը: Դռնի Ռոստովի երկրամասային թանգարանի ֆոնդերում կարելի է տեսնել Ք. Հուսիկյանցի այլ աշխատանքներ ևս՝ գերեզմանային ցանկապատերի նախագծեր շատ գեղեցիկ և բարդ բուսական զարդանախշերով»¹⁵:

Իլյա Ռեպին, Քրիստափոր Հուսիկյանցի
Հովհաննես
գրաֆիկական դիմանկարը, 1867

Քրիստափոր Հուսիկյանց,
Այվազովսկու դիմանկարը, 1890

Ինչպես տեսնում ենք, Վ. Ռյազանովը հայ մոռացված արվեստագետի ստեղծագործական կյանքը լուսաբանող բավականաչափ փաստեր ու տեղեկություններ է գտել, որոնք գալիս են լրացնելու ոչ միայն Դռնի Նախիջևանի հայ գաղթօջախի, այլև նոր շրջանի ազգային կերպարվեստի պատմության մեջ եղած բացերից մեկը:

¹⁴ Տուրգենևի դիմանկարը պահվում է Սարատովի պետական գեղարվեստական թանգարանում (տե՛ս Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, с. 251):

¹⁵ Валерий Рязанов, նշվ. աշխ., էջ 20:

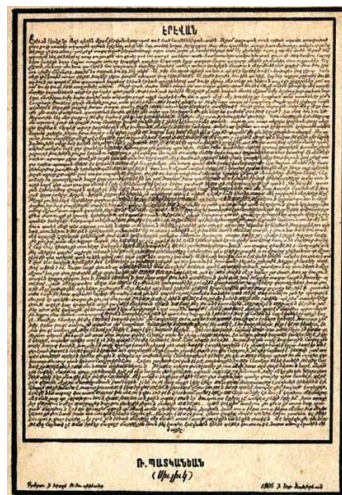
Սակայն Վ. Ռյազանովի գրքում Ք. Հուսիկյանցի մասին կենսագրական ակնարկը թերի է. այն ոչ միայն փաստական ճշտումների, այլև կարևոր հավելումների ու լրացումների կարիք ունի: Արվեստաբանի ուշադրությունից մասնավորաբար դուրս են մնացել հայկական և ռուսական հին ու նոր մամուլի էջերում, առանձին գրքերում ու ժողովածուներում զետեղված հրապարակումներից մի քանիսը և գլխավորը՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի արխիվներում, թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում գտնվող՝ Ք. Հուսիկյանցի ձեռքով կատարված գծանկարները, վիմագիր և ջրաներկ աշխատանքները:

Քրիստափոր Հուսիկյանց
Պետրոս Ադամյանի դիմանկարը, 1884
դիմանկարը, 1904

Քրիստափոր Հուսիկյանց
Միքայել Նալբանդյանի

Քրիստափոր Հուսիկյանց
Ռաֆայել Պատկանյանի դիմանկարը, 1906

Մեր հայտնաբերած այդ նոր փաստերի, տեղեկությունների ու ստեղծագործությունների մասին շարադրանքը սկսենք Հուսիկյանցի ուսանողական տարիներից: Վկայություններ կան այն մասին, որ 1874-ին նա Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի խորհրդի որոշմամբ արժանացել է արծաթե փոքր խրախուսական մեդալի՝ Մոսկվայից դեպի հյուսիս, Յարոսլավլից ոչ հեռու, Վոլգայի ափին գտնվող Ռիբինսկ քաղաքի թատրոնի շենքի նախագծի համար¹⁶:

Վ. Ռյազանովի գրքում հիշատակված՝ Ֆ. Դոստոևսկու և Տ. Շևչենկոյի դիմանկարների վերաբերյալ հավելենք հետևյալը: Դոստոևսկու հետմահու դիմանկարը ստեղծվել է 1883-ի հոկտեմբերի 30-ին՝ ռուս մեծ գրողի լուսանկարներից մեկի հիման վրա, ինչպես Հուսիկյանցը սովորաբար վարվում էր կյանքից հեռացած անվանի մարդկանց վիմագիր պատկերների վրա աշխատելիս: Այս աշխատանքը հայ նկարիչը նվիրաբերել է Դոստոևսկու այրուն՝ Աննա Գրիգորենա Դոստոևսկայա-Մոսկովինային՝ վերջինիս ջանքերով այդ տարիներին ստեղծվող՝ Մոսկվայի պետական պատմական թանգարանին առընթեր՝ Ֆ. Դոստոևսկու հիշատակը հավերժացնող թանգարանի համար¹⁷:

Ուկրաինացի մեծ բանաստեղծ և նկարիչ Տ. Շևչենկոյի կենդանագիրը ստեղծվել է 1884-ին՝ նրա մահից 23 տարի անց: Այստեղ Հուսիկյանցն օգտվել է Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, Մանկո Պետերբուրգում աշխատած շվեյցարացի լուսանկարիչ Հայնրիխ Դենյերի¹⁸՝ 1859-ին Պետերբուրգում կատարած, հետագայում շատ տարածված և բազմիցս արտատպված լուսանկարից: Սակայն բացառված չէ, որ Հուսիկյանցը տվյալ դեպքում վստահել է նաև սեփական հիշողությանը, քանի որ 1859-1861 թթ., իր ուսանողության վաղ շրջանում, երբ արդեն լայն համբավ ունեցող Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի խորհրդի կողմից փորագրության բնագավառում ակադեմիկոսի կոչման արժանացած Շևչենկոն բնակվում էր ակադեմիայի շենքում, Հուսիկյանցը նրան տեսնելու, գուցե և անձամբ ծանոթանալու առիթներ է ունեցել: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել Հուսիկյանցի այս վիմագրության հետագա ճակատագիրն ու գտնվելու վայրը:

Մեր պրպտումների շնորհիվ Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հայկական գրաֆիկայի բաժնում հայտնաբերվեց Հուսիկյանցի ուսանողական շրջանի ցայսօր հայտնի ամենավաղ, այն էլ բնօ-

¹⁶ Ст'я Юбилейный справочник императорской Академии художеств: 1764-1914, с. 56; Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь, с. 251. Ցավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել՝ իրագործվել է արդյոք այդ թատրոնի նախագիծը, թե՞ ոչ:

¹⁷ Достоевская А. Г. Библиографический указатель сочинений и произведений искусства, относящихся к жизни и деятельности Ф. М. Достоевского: 1846-1903, СПб., 1906, с. 249; БХМЗЗ³ Каталог Музея Ф. М. Достоевского в Москве / Российская государственная библиотека (Москва), ф. 93, раздел II, картотека 3, ед. хр. 3, отдел VIII, л. 54, N 73.

¹⁸ Ռուսաստանում հայտնի էր որպես Անդրեյ Բվանովիչ Դենյեր:

րինակ ստեղծագործություններից մեկը՝ «Ավերակ վանք» փոքրադիր ջրանկարը, որն արվեստագետի միակ աշխատանքն է պատկերասրահում: Դեղնադարչնագույն խամրած գույներով լուծված ճարտարապետական այս բնանկարի աջ կողմում, ստեղծման տարեթվից բացի, նկարչի ձեռքով կատարված ևս մի կրճատ մակագրություն կա՝ «Քրիստ. Թուրք», որը պատկերված հուշարձանի ճարտարապետական առանձնահատուկ՝ ազգային շեշտված ձևերի հետ մեկտեղ ենթադրել է տալիս, թե ներկայացված ավերակ վանքը Արևմտյան Հայաստանի մեր միջնադարյան շինություններից է: Ավանդ, նույնիսկ հայ միջնադարյան ճարտարապետության մասնագետների հետ խորհրդակցելուց հետո էլ չհաջողվեց պարզել, թե կոնկրետ որ վանքն է պրոֆեսիոնալ ճարտարապետի սուր աչքով ընկալված և հմուտ ձեռքով վերարտադրված Հուսիկյանցի նկարում: Եվ եթե մեր ենթադրությունը հաստատվի, ապա կարող ենք համոզված ասել, որ վերջինս այդ տարիներին եղել է Արևմտյան Հայաստանում, քանզի ակնհայտ է, որ Էտյուդային թարմ, անմիջական տպավորություն թողնող այս պատկերը կատարված է ոչ թե լուսանկարից, այլ տեղում, բացօթյա միջավայրում, այլապես հեղինակը չէր նշի կատարման ոչ միայն տարին, ամիսը և օրը (13 հոկտեմբեր, 1868), այլև ստույգ ժամը, ինչն առկա է Հուսիկյանցի ջրանկարում: Մեր ենթադրությունն է՝ ավելի լուրջ հիմքեր է ստանում այն պատճառով, որ Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հայկական գրաֆիկայի բաժնում առիթ ունեցանք ծանոթանալու Հուսիկյանցի՝ նույն թվականին ստեղծված ևս 8 ջրաներկ աշխատանքների սև-սպիտակ փոքրաչափ լուսանկարներին: Պարզվեց, որ Արշակ Ֆեթվաձյանի՝ Անիի ճարտարապետության հուշարձանները վերարտադրող հանրահայտ ջրանկարներից շատ ավելի վաղ՝ շուրջ չորս տասնամյակ առաջ, Հուսիկյանցը նմանատիպ մի շարք տեսարաններ է վրձնել. «Էջմիածնի վանքը», «Էջմիածնի լիճը և վանքը», « Գեղարդի վանքը», « Օշականի եկեղեցին», «Ս. Հովհան- մե եկեղեցին», « Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցին», «Մուղնու Ս. Գևորգ եկեղեցին», « Խոր Վիրապի վանքը»: Պարզեցինք նաև, որ Հուսիկյանցի այդ ջրանկարները Հայաստանի պետական պատկերասրահ են բերվել 1969-ին Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի պահոցներից: Պատկերասրահի հայկական գրաֆիկայի բաժնում տարիներ շարունակ հանգրվանելուց հետո՝ արդեն 1980-ական թվականներին, դրանք ի պահ են տրվել Սարդարապատի ազգագրության թանգարանին¹⁹:

Հուսիկյանցի ուսանողական տարիներին է վերաբերում նաև հայ մեծ դերասան Պետրոս Ադամյանի՝ լուսանկարից արված վիմագիր պատկերը, որն այժմ պահվում է Եղիշե Չարենցի անվան գրական-

¹⁹ Հուսիկյանցի «Ավերակ վանք» ջրանկարի և ճարտարապետական մյուս տեսարաններին ծանոթանալու, դրանք լուսանկարելու թույլտվության, ինչպես նաև դրանց մասին կարևոր տեղեկություններ ստանալու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի ազգային պատկերասրահի տնօրեն Փարավոն Միրզոյանին, պատկերասրահի հայկական գրաֆիկայի բաժնի վարիչ Մարինա Հակոբյանին և նույն բաժնի ֆոնդապահ Սեդա Խանջյանին:

նության և արվեստի թանգարանում: Նկարի ստեղծման տարեթվից ու վայրից, ինչպես նաև հեղինակային ստորագրությունից բացի, պատկերի վրա Հուսիկյանցը թողել է ռուսերեն հետևյալ մակագրությունը. «Доброму другу Адамычу» (« Բարի ընկեր Ադամյանին»): Նման ջերմ, մտերմիկ մակագրությունը կարծել է տալիս, որ Հուսիկյանցը բավական սերտ հարաբերություններ է ունեցել Պետրոս Ադամյանի հետ: Նկարը ստեղծվել է 1884 թ. փետրվարի 24-ին Սանկտ Պետերբուրգում, որտեղ դերասանը հյուրախաղերի էր ելել Մոսկվայից: Ակադեմիկոս Ռուբեն Չարյանն իր « Ադամյան. կյանքը» հիմնարար աշխատության մեջ, նշելով Սանկտ Պետերբուրգում դերասանի անցկացրած ստույգ ժամկետները (1884 թ. հունվարի 9-ից մինչև մայիսի 9-ը)²⁰, գրում է. «Պետերբուրգ հասած Ադամյանին անմիջապես շրջապատում են Կուսիկյանը, Նախիջևանցի բժիշկ Աստվածատրյանը, փաստաբան Միանսարյանը...»²¹: Չարյանը չի տալիս Կուսիկյանի անունը և չի ճշտում նրա ով լինելը, սակայն հաշվի առնելով, որ այդ ժամանակ մեզ հայտնի Կուսիկյաններից առաջինը՝ Կարապետ Կուսիկյանը, ընդամենը քսան տարեկան էր և սովորում էր Մոսկվայի պետական համալսարանում, իսկ նրա որդին՝ Հովսեփ Կուսիկյանը, դեռ չէր էլ ծնվել, կարելի է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում խոսքը հենց Պետրոս Ադամյանի վերոհիշյալ դիմանկարի հեղինակ Քրիստափոր Հուսիկյանցի մասին է, թեև Չարյանի գրքում այդ դիմանկարն ընդհանրապես չի հիշատակվում: Մնում է ենթադրել նաև, որ Հուսիկյանցը ծանոթացել և մտերմացել է Ադամյանի հետ ոչ թե վերջինիս պետերբուրգյան հյուրախաղերի ժամանակ, այլ ավելի վաղ՝ 1870-ին կամ 1882-ին, երբ դերասանը հյուրախաղեր է ունեցել Նոր Նախիջևանում²²:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, Պ. Ադամյանի դիմանկարից բացի, հայտնաբերվեցին Հուսիկյանցի ձեռքով՝ լուսանկարներից տարբեր եղանակներով ու տեխնիկաներով կատարված ևս մի քանի գրաֆիկական դիմանկարներ: Դրանք են 1890-1900-ական թթ. Սանկտ Պետերբուրգում, Դոնի Ռոստովում և Նոր Նախիջևանում կատարված՝ կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիսյանի (1893, վիմագրություն)²³, գրողներ և բանաստեղծներ Միքայել Նալբանդյանի (1904, ստվարաթուղթ, ջրաներկ), Ռաֆայել Պատկանյանի (1906, վիմագրություն) և Բաֆթու (1906, թուղթ, տուշ) կենդանագրերը²⁴: Մ. Նալբանդյանի օվալաձև, դափնե պսակով եզերված դիմանկարի ներքևում, բանաստեղծի ստորագրությունից գատ, կար-

²⁰ Չարյան Ռ., Ադամյան. կյանքը, Ե., 1961, էջ 227:

²¹ Նույն տեղում, էջ 230:

²² Նույն տեղում, էջ 46 և 179:

²³ Ռաֆայել Պատկանյանի՝ Նոր Նախիջևանում, գեղագրական եղանակով կատարված այս վիմագրությունը Դոնի Ռոստովի երկրամասային թանգարանում պահվող, Վ. Ռյազանովի գրքում վերատպված դիմանկարի առանձնատիպն է:

²⁴ Հուսիկյանցի վերոհիշյալ դիմանկարներին ծանոթանալու, դրանք լուսանկարելու հնարավորության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի տնօրեն Կարո Վարդանյանին և նույն թանգարանի հուշային բաժնի ֆոնդապահ Կարինե Գրիգորյանին:

դում ենք նրա «Ազատություն» բանաստեղծության առաջին ութնյակը: Գրականագետ և թատերագետ Գառնիկ Ստեփանյանն իր հոդվածներից մեկում, անդրադառնալով Հուսիկյանցի այս աշխատանքին, ավելացնում է, որ դրանից երկու տարի առաջ՝ 1902-ին, նա «հրատարակել է Նալբանդյանի կենսագրությունը՝ ձեռքով այնպես գրված, որ նայողը տեքստի ֆոնի վրա նկատում է Նալբանդյանի նկարի սիլուետը»²⁵:

Հետաքրքիր նոր հանգամանքներ ու մանրամասներ իմացանք Վ. Ռյազանովի գրքում ակնարկված՝ Տոլստոյի մոտ, Լև Տոլստոյի «Յասնայա Պոլյանա» տուն-թանգարանում գտնվող ռուս գրողի վերոհիշյալ դիմանկարի առնչությամբ: Դիմելով Հուսիկյանցի՝ «գեղագրական եղանակով» կատարված այդ աշխատանքին, արվեստաբան Ա. Կուզմինը գրում է. «Ուժգնացնելով և թուլացնելով գրչի սեղմումը՝ նկարիչն այն տպավորությանն է հասել, կարծես ձեռագրի բարակ ցանցի տակից երևում է գրողի դիմանկարը... Ներքին ձախ անկյունում մի փոքրիկ գծանկար կա՝ Լև Տոլստոյը ճերմակ կարտուզը գլխին և մուգ զգեստով քայլում է արորի հետևից, որին մի սպիտակ փոքրիկ ձիուկ է լծված: Նրա հետևից ցաքանին լծված ևս մի նման ձիուկ է գնում: Ռուսական տիպիկ բնապատկեր է՝ անծայրածիր դաշտ ու տեղ-տեղ թեթև ամպերով ծածկված երկինք...»²⁶: Դատելով բերված նկարագրությունից՝ Տոլստոյի դիմանկարի մեջ «ընդլուծված» այս գծանկարում Հուսիկյանցը պարզապես ընդօրինակել է Իլյա Ռեպինի «Հողագործը: Լև Տոլստոյը Յասնայա Պոլյանայի արտում» (1887) հայտնի կտավը և դրա գրաֆիկական նախանկարը:

Արվեստաբան Ա. Կուզմինի և գրականագետ Բ. Ռեիզովի հոդվածներից տեղեկանում ենք, որ Տոլստոյի այդ «գեղագրական» վիմատիպ դիմանկարից բացի, Հուսիկյանցը միաժամանակ ստեղծել և Տոլստոյի կնոջը՝ կոմսուհի Սոֆյա Անդրեևնային է ուղարկել ռուս գրողի մեկ այլ՝ մանրադիր, ընդամենը մեկ քառակուսի սանտիմետր մակերես ունեցող, տափակ գետնաքարի վրա կատարված, մուժիկի տրեխ ու դափնու տերև հիշեցնող ոսկե շրջանակով և փետրավոր ճարմանդով մետաղագարդ դիմանկար, որն ստանալուն պես շնորհակալ կոմսուհին հետևյալ նամակն է հղել Հուսիկյանցին. «Ողորմա՛ծ տեր Խաչատուր Կյուրեղի, անչափ շնորհակալ եմ Ձեզ գեղեցիկ նվերի համար, որն ամաչում եմ ընդունել, քանի որ ոչնչով դրան չեմ արժանացել: Լև Նիկոլանիչը և ես, երկուսս էլ շատ ենք զարմանում դիմանկարի նուրբ աշխատանքով, որը ստեղծված է հեռակա կարգով, առանց բնորդի, բավական նման և հրաշալի կատարված: Դուք ինքներդ Ձեր մասին գրում եք. «ինձ՝ ծերուկիս», ու դժվար է հավատալ, որ այդ մանրադիր գեղարվեստական աշխատանքը կա

²⁵ Ստեփանյան Գ., Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծության հարյուրամյա կյանքը / Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ, Ե., 1954, N 11, էջ 64: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել Գ. Ստեփանյանի հիշատակած այդ վերջին նկարի հետագա ճակատագիրը:

²⁶ Кузьмин А. И. Նշվ. աշխ., էջ 178.

տարված է տարեց մարդու ձեռքով: Ձեր մետաղագարդը կրելու եմ շնորհակալությամբ և հիշելու եմ Ձեզ: Ընդունեք իմ հարգանքի և լավագույն մաղթանքների հավաստիքը: Կոմսուհի Սոֆյա Տոլստայա»²⁷: Լև Տոլստոյը ևս հատուկ շնորհակալություն է հայտնել հայ արվեստագետին՝ հրապարակելով այն Սոսկվայի և Պետերբուրգի թերթերում 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին²⁸:

Հիմքեր կան կարծելու, որ Քրիստափոր Հուսիկյանցը բավական սերտ հարաբերություններ է ունեցել Հովհաննես Այվազովսկու հետ: Այդ են ակնարկում թեկուզ հետևյալ հանգամանքները: 1888 թ. մայիսին Սանկտ Պետերբուրգում Միմեռն Գուլամիրյանի հրատարակած «Արաքս» հանդեսը ծավալուն հոդված է նվիրել աշխարհահռչակ ծովանկարչին՝ հանգամանորեն նկարագրելով 1887 թ. սեպտեմբերի 26-ին վերջինիս ծննդյան 70-ամյա և ստեղծագործության 50-ամյա հորեյանների առիթով Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի ընդարձակ սրահում կայացած հանդիսությունը²⁹: Անանուն հոդվածագիրը, թվարկելով Պետերբուրգի հայ ծխականներին ներկայացնող, հայերեն և ռուսերեն իրենց ուղերձը կարդացած, ապա Այվազովսկուն նվերներ (« մի ընտիր մուշտաբել՝ նկարչի ձեռնափայտ... և արծաթյա գեղեցիկ ներկապնակ, որի վրա նկարված էին... Արարատ լեռը և Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին») հանձնած պատվիրակներին, տալիս է նաև « նկարիչ Հուսիկյանցի» անունը³⁰: Այդ հանդիսությունից երեք տարի անց՝ 1890 թ. դեկտեմբերին, Հուսիկյանցը Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի սրահներում Հովհաննես Այվազովսկու անհատական ցուցահանդեսի բացման կապակցությամբ ստեղծում է վերջինիս վիմատիպ դիմանկարը՝ օգտվելով ծովանկարչի 1888 թ. լուսանկարից: Հուսիկյանցի այդ վիմագրությունը շուտով արտատպվում է Թիֆլիսում հրատարակվող «Արձագանք» շաբաթաթերթի համարներից մեկում³¹:

Ք. Հուսիկյանցի ստեղծագործական կենսագրությանը վերաբերող նոր մանրամասներ գտանք Սանկտ Պետերբուրգի պետական ռուսական թանգարանի գիտաշխատող Յուրի Եպատկովի հոդվածներից մեկում³²: Պատմելով ներկայումս Տվերի մարզի մեջ մտնող Վիշնի Վոլոչյոկ քաղաքից ոչ հեռու՝ Մստա գետի ափին 1884-ին Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի ուսանողության համար կառուց-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 177-178: **Реизов Б.** Об одном юбилейном подарке Л. Н. Толстому (Русская литература, 1964, N 2, с. 172).

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս Ս. Յ., Համբավավոր հայազգի նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկի (Արաքս, Սանկտ Պետերբուրգ, 1888, գիրք Բ, մայիս, էջ 98-105):

³⁰ Նույն տեղում, էջ 104:

³¹ Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 10 մարտի 1891, N 1, էջ 9: Նույն պարբերաթերթի նույն համարի առաջին էջում արտատպված է Հուսիկյանցի՝ Հովսեփ Շիշմանյանին (Ծերենց) պատկերող վիմագրությունը, որը նույնպես կատարվել է լուսանկարից հայ վիպասանի մահվան երրորդ տարելիցի առթիվ:

³² Տե՛ս **Юрий Епатко.** Художники на Академической даче и в имении Волковых-Манзей в Березках [Вышневолоцкий историко-краеведческий альманах (далее – ВИКА), Вышний Волочек, 1999, N 3, с. 3-13].

ված ակադեմիական ամառանոցի, դրա բնակիչների և այցելուների մասին՝ հող-վաճագիրը տալիս է նաև «սակավաճանաչ նկարիչ Քրիստափոր (Խաչատուր) Գոսիկովի» անունն ու նշում, որ 1884 թ. և 1885 թ. ամռան ամիսները վերջինս անցկացրել է ուսանողական այդ հանգստավայրում: Հենց այնտեղ էլ հայ արվեստագետը տեղի կալվածատերեր՝ ցարական պալատի որսապետ Միխայիլ Վոլկովին և գնդապետ Նիկոլայ Մանգեյին պատկերող երկու մեծադիր դիմանկար է ստեղծել, որոնք 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից առաջ եղել են Մանգեյների Բորովնո կոչված տոհմական կալվածատանը: Դրանցից առաջինն օվալաձև է, կատարված է թղթի վրա իտալական մատիտով և ներկայումս պահվում է Վիշնի Վոլոչյոկի երկրամասային թանգարանում³³, իսկ յուրաներկ երկրորդ կտավը, որի միագույն վերաստությունը կցված է Յուրի Եպատկոյի հողվածին, նրա անձնական սեփականությունն է և գտնվում է Մանկտ Պետերբուրգում³⁴:

Այդ դիմանկարներից բացի, հողվածագիրը հիշատակում է նաև «Տիկին Մոկուռի դիմանկարը», որը 1879 թվականին Հուսիկյանցը ներկայացրել է Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում բացված ցուցահանդեսում:

Հուսիկյանցի՝ 1880-ական թթ. կատարած այլ աշխատանքներից հայտնի են իշխան Վլադիմիր Բարյատինսկու դիմանկարը և ֆրանսիացի դերասան ու թատրոնի տեսաբան Բենուա-Կոնստան Կոկլենի՝ Կոկլեն-ավագի կենդանագիրը: Այն կերտվել է 1889-ին, երբ վերջինս հյուրախաղերով հանդես է եկել Ռուսաստանում:

Անդրեյ Դյաչենկոն իր վերոհիշյալ հողվածում գրում է, որ ժամանակին Հուսիկյանցը Ռուսաստանի պետական կանոնավոր փոստի նշանավոր գործիչների դիմանկարների մի ամբողջ շարք է ստեղծել³⁵, որոնք բազմիցս տպագրվել են ինչպես ցարական Ռուսաստանի, այնպես էլ Խորհրդային Միության թողարկված բացիկների ու նամականիշերի վրա: Մեզ հաջողվեց գտնել այդ աշխատանքներից երկուսի լուսանկարները, որտեղ պատկերված է Ռուսաստանի պետական կանոնավոր փոստի կազմակերպիչներից մեկը՝ Աֆանասի Օրդին-Նաշչոկինը (1605-1680): Առաջին աշխատանքի մասին պատկերացում է տալիս ռուսական նամականիշի 100-ամյակի կապակցությամբ 1958-ին թողարկված նմուշներից մեկը, իսկ երկրորդ աշխատանքը սովորական գծանկար է, որի գտնվելու վայրն այդպես էլ չհաջողվեց ճշտել: Պարզեցինք միայն, որ երկու դեպքում էլ Հուսիկյանցը որպես բնօրինակ օգտագործել է Աֆանասի Օրդին-Նաշչոկինի՝ XVII դարի անհայտ նկարչի վրձնած կենդանագիրը:

Վ. Ռյազանովի գրքում մատնանշված հյուրանոցային եռահարկ շինության և Ռիբինսկի քաղաքային թատրոնի նախագծերից բացի,

³³ Միխայիլ Վոլկովի դիմանկարի վրա աշխատելիս Ք. Հուսիկյանցն օգտվել է Պետերբուրգում ապրած՝ ծագումով իտալացի լուսանկարիչ Կարլ Բերգամասկոյի լուսանկարից:

³⁴ Յուրի Եպատկոն չի բացատրում, որ Նիկոլայ Մանգեյի այս դիմանկարը ևս արված է լուսանկարից:

³⁵ См. у Андреев Дьяченко, նշվ. աշխ.:

վկայություններ կան Նոր Նախիջևանում 1893-ին քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ՝ հայազգի Նիկոլայ Դուրբախի (Դուրբախյան) նախագծով կառուցված Եկատերինյան օրիորդաց դպրոցի վերակառուցման մրցույթում Հուսիկյանցի գործուն մասնակցության մասին: Արկադի Հայրունյանի և Լյուբով Վոլոշինովայի՝ Նիկոլայ Դուրբախին նվիրված հոդվածից տեղեկանում ենք, որ անցած դարասկզբին Նոր Նախիջևանի քաղաքային դումայի հայտարարած մրցույթն ընդամենը երկու մասնակից ունեցավ, որոնցից մեկն ինքը՝ Դուրբախն էր, իսկ մյուսը՝ այդ դպրոցի նկարչության դասատու Բ. Հուսիկյանցը³⁶: Դուման առավել հաջողված համարեց վերջինիս նախագիծը, որն ընդգրկում էր արդեն գոյություն ունեցող առանձնաշենքի վերնակառույցը և երկհարկանի կցակառույց շինությունը՝ թաղամասային այգու կողմից: Հետաքրքիր է, որ Նիկոլայ Դուրբախը համաձայնվեց դումայի այդ ընտրության հետ և վերահսկեց շինարարական աշխատանքները, որոնք ավարտվեցին 1910-ին: Նույն թվականին Քրիստափոր Հուսիկյանցը հեռացավ կյանքից:

ЗАБЫТОЕ ИМЯ: ХУДОЖНИК И АРХИТЕКТОР ХРИСТОФОР (ХАЧАТУР) ГУСИКЯНЦ (1840-1910)

АГАСЯН А. В.

Резюме

Недавно в Ростове-на-Дону вышла в свет книга Валерия Рязанова “От первого приюта до наших дней. Из истории изобразительного искусства Нахичевани-на-Дону” (Ростов-на-Дону: изд-во ООО “Ковчег”, 2011, 156 с.), в которой дан также очерк жизни и творчества забытого ныне художника и архитектора Христофора (Хачатура) Гусикянца.

Приведены интересные факты его творческой биографии, перечислены некоторые из его работ. К сожалению, из поля зрения В. Рязанова выпали существенные подробности жизни армянского мастера и целый ряд его произведений из музеев и собраний не только Армении, но и России. В частности, имеются в виду такие живописные и графические работы художника, как серия архитектурных пейзажей и видов, созданных им в 1868 году во время путешествия по Армении, а также портреты Михаила Волкова (1884),

³⁶ Տե՛ս Արկադի Այրումյան, Любо́вь Волоши́нова. Городской архитектор Нахичевани-на-Дону Николай Никитич Дурбах.

Петроса Адамяна (1884), Николая Манзея (1885), Мкртича Хримяна (1893), Микаэла Налбандяна (1904), Раффи (1906) и т. д.

**A NAME IN OBLIVION: ARTIST AND ARCHITECT
CHRISTOPHER (KHACHATUR) HUSIKYANTS (1840-1910)**

A. AGHASYAN

Abstract

The book “From the first asylum to the present: from the history of visual arts of Nakhijevan-on-Don” by Valery Ryazanov was published in Rostov-on-Don by “Kovcheg” Publishers in 2011. The book portrays the life and career of the artist and architect Christopher (Khachatur) Husikyants, whose name was destined to oblivion. It comprises little known facts of his work. At the same time, some essential details of the Armenian artist’s life, as well as references to his works in state museums and private collections are missing in the book. The present paper seeks to fill this gap.